

VOOR GOD EN DE MENSEN:

Een eigen kloosterkerk

Inleiding.....	2
Twee redenen voor een eigen kerk	3
Overeenkomsten met de parochiekerk.....	6
De inhoud van de regelingen.....	7
Wat vanzelf sprak en wat niet	7
Toestemming voor een klokkentoren en klok	9
Begraven in kloosters.....	10
De betalingen voor klok en graf	11
<i>Vermeldingen in de boeken van klok en graf, 1500-1509</i>	<i>14</i>
Het tijdstip van de regelingen	16
Opvallend late regelingen	16
<i>Overzicht van pastoors die regelingen troffen en van de aard van de regelingen</i>	<i>16</i>
Verklaringen voor de late stichtingen	18
Consequenties voor de bouw van de kloosters.....	20
Tot slot. De Reformatie en het verdwijnen van de kloosters.....	21
 Katernen bij de website <i>Janskerk Haarlem 700 jaar</i>	 22
Overzicht van de katernen	22
Overzichten van gebruikt onderzoeksmateriaal.....	23
Colofon.....	23

Figuur 1 – Kaart van Haarlem (zuiden boven) gemaakt door H. van Zutphen (koster van de Grote of Sint-Bavokerk) in 1850 naar de kaart van Haarlem in de atlas *Civitates orbis terrarum* van Frans Hogenberg en Georg Braun, uitgegeven in 1572 – [Noord-Hollands Archief, Haarlem](#).

Inleiding

De katern *Een eigen kloosterkerk* is een onderdeel van een groep van vier katernen.¹ In deze tekst en in *Haarlemse kloosters nader bekeken* staan de kloosters in Haarlem centraal.

De twee andere katernen *Kloosterorden*, *Stichtingen en doelstellingen* en *Kloosterleven*. *Eenheid in verscheidenheid* bieden een algemene introductie op de kloosterorden en hun doelstellingen, en de consequenties daarvan voor het kloosterleven.

We merken uitdrukkelijk op dat we de begrippen ‘klooster’ en ‘kloosterorde’ ruim opgevat hebben en dat we daarom in de website *Janskerk Haarlem 700 jaar* en in de

¹ Informatie betreffende het gebruikte onderzoeksmateriaal is te vinden via de homepage van de website *Janskerk Haarlem 700 jaar* (onderaan): *Bronnen* (met archiefstukken, oude boeken en manuscripten), *Literatuur* (met literatuur en websites) en *Afbeeldingen* (de materiële gegevens van schilderijen, plattegronden, etc.). NB Inventaris- en catalogusnummers zijn alleen opgenomen in de noten als er misverstanden kunnen optreden. Ze zijn allemaal te vinden in de genoemde overzichten.

bijbehorende katernen ook bijvoorbeeld begijnhoven behandelen. Vanzelfsprekend wordt daarbij indien van toepassing ingegaan op de verschillen en overeenkomsten tussen deze instellingen en 'echte' kloosterinstellingen.

De teksten kunnen ieder afzonderlijk worden gelezen. Wie ze achter elkaar wil door-nemen, zal dan ook enkele herhalingen aantreffen.

Twee redenen voor een eigen kerk

Of het nu om besloten kloostergemeenschappen ging waar men het eigen terrein niet verliet, of om kloosterlingen van orden die er op uit trokken om te preken, het deed er niet toe: men wilde zelf een kerk.

Dat was niet alleen omdat de bewoners dan gezamenlijk hun vieringen konden houden en er hun medebroeders en – zusters konden begraven. Religieuze instellingen werden namelijk beschouwd als gemeenschappen van de inwoners én van hun wel-doeners. Het deed er daarbij niet toe of die weldoeners al overleden waren of niet. Integendeel, het waren 'gemeenschappen van de levenden en de doden.

Het begrip 'ik geef omdat jij geeft' hing daarmee nauw samen.² De stichting, bouw, inrichting, het onderhoud, en het levensonderhoud van bewoners en werknemers werd immers mogelijk gemaakt door schenkingen. De begunstigers van de instellingen verwachtten dan ook een tegenprestatie: gebed en/of heilige missen voor hun zielenheil en in een aantal gevallen een graf en een goede begrafenis. Zie uitgebreider over het zielenheil en het verdienen van een plaats in de hemel de katern *Leven en sterven als christen* en in de website *Janskerk Haarlem 700 jaar* de delen over *Gedenken in het Jansklooster*.

Kloosters waren populair omdat de gelovigen meenden dat plaatsen waar veel werd gebeden en waar veel missen werden opgedragen, goed waren voor het zielenheil van degenen die er begraven lagen en/of schenkingen hadden gedaan. Denk bijvoorbeeld aan het zingen van de getijden op zeven of acht uren van de dag, zeven dagen per week, zoals dat in veel kloosters, ook in het Jansklooster, gebeurde. Men was daardoor steeds, zelfs als men al overleden was, aanwezig bij deze liturgische diensten.

De parochianen en de leden van een broederschap werden overigens ook beschouwd als een gemeenschap van levenden en doden. Desondanks kon men de voorkeur geven aan een klooster boven de eigen parochiekerk en een graf bij het gilde- of broederschapsaltaar.

Ook in Haarlem wilden veel parochianen van Sint-Bavo in een klooster begraven worden, het liefst in de kloosterkerk zelf, zo dicht mogelijk bij een altaar en bij voor-

² Zie de katernen *Gedenken, complexer dan je zou denken* onder Het belang van de contexten en *Casussen bij gedenken*.

keur op het koor bij het hoogaltaar waar de belangrijkste plechtigheden plaatsvonden.³

Figuur 2 – Memorievoorstelling met Het Laatste Oordeel voor de nagedachtenis van de familie Van Noordwijk. De Maagd Maria en Johannes de Doper zijn standaard bij voorstellingen met Het Laatste Oordeel in de hemel ter weerszijden van Christus afgebeeld. In dit geval zijn ze echter achter de personen op de luiken geplaatst, als hun beschermheiligen. Dit drieluik bevond zich waarschijnlijk in het Haarlemse Dominicanenklooster, waar de familie begraven was, maar het is na de Reformatie niet in handen van de stad gekomen. Drieluik toegeschreven aan Jan Mostaert, circa 1510-1514 – Rheinisches Landesmuseum, Bonn.

Dat gold bijvoorbeeld voor de voorouders van Anna van Noordwijk, telg van een riddermatig/adellijk geslacht.⁴ In 1440 deed Albrecht Dirksz. Van Raaphorst, de vader van Agniese van Raaphorst, grootmoeder van Anna een schenking aan de Dominicanen van 30 goudguldens. In ruil daarvoor werden memoriendiensten verricht op het Pietersaltaar, waarvoor ook een gestoelte voor de familie werd geplaatst. Te-

³ Zie de website *Janskerk Haarlem 700 jaar*, onder *Gedenken in de praktijk*: Graven in de kerk.

⁴ De informatie over de contacten tussen Anna van Noordwijk en haar familie en het Dominicanenklooster is afkomstig uit Klooster, van der, 'Drie opmerkingen' (1963), p. 137-142. Van der Klooster verwijst voor de begraven familieleden naar de boeken van klok en graf van de Bavokerk in de desbetreffende jaren. Er is een volledige fotokopie van het memorieregister van het Dominicanenklooster in de bibliotheek van het Noord-Hollands Archief te Haarlem. Hierin staan onder andere de memoriendiensten opgetekend voor de jaren 1540-1562, 1564-1565 en 1574-1576, zie [MeMO text carrier ID 465](#). Een eerste, globaal onderzoek van het register leverde geen resultaten op voor vermelding van Anna van Noordwijk en haar familie. De verblijfplaats van het origineel is op dit moment niet bekend.

vens kreeg de familie een graf. In 1514 deed ook Anna van Noordwijk een belangrijke schenking aan het klooster.

Daar werd in 1510 ook Gijsbrecht van Duvencoerde, de echtgenoot van Anna van Noordwijk, begraven, en in 1512 Aleid Jan Foeyendochter, de moeder van Anna. In 1558 werd kreeg een van Anna's zoons er een graf.

Het drieluik met haar familie (Figuur 2) heeft hoogstwaarschijnlijk in de kerk van het Dominicanenklooster gehangen. Op het middenpaneel knielen links (vanuit de voorstelling gezien rechts) de grootouders. Rechts (dus links, op de minder belangrijke plaats) zien we de ouders van Anna. De mannen knielen voorop en de vrouwen bevinden zich achter hen. Op het linkerluik (ook weer rechts gezien vanuit de voorstelling) zien we Gijsbrecht van Duvencoerde, de man van Anna, een zoon uit een eerder huwelijk van hem, en vier zoontjes van het echtpaar zelf. De drie kinderen achteraan zijn al overleden, dat is te zien aan de lichtbruine lange hemdjes die ze dragen.⁵ Anna zelf knielt met het enige dochttertje op het rechterluik.

Figuur 3 – Twee bladzijden uit een Vlaams getijden- en gebedenboek, circa 1480. Op de rechterpagina wachten twee zielen op hun verlossing uit het vagevuur. Links zegent een priester na afloop van de begrafenisdienst de kist met wijwater. Achter hem knielen nog drie geestelijken in de koorbanken. De figuren links van de kist zijn waarschijnlijk bedoeld als familie van de overledene – Museum Catharijneconvent, Utrecht.

Anna van Noordwijk, de zoon uit het eerdere huwelijk van Gijsbrecht, en een zoontje en dochttertje van Anna en Gijsbrecht waren de enigen die nog in leven waren, toen het schilderij werd vervaardigd. Ook hier zien we dus een gemeenschap van leven-

⁵ Zie Van Bueren en Wüstefeld, *Leven na de dood* (1999), p. 92-93 (in memorievoorstellingen) en Oosterwijk, 'Babes on brackets' (2011) (op grafmonumenten).

den en doden. In dit geval gaat het om een familie van vier generaties, die door hun schenkingen opgenomen waren in de gemeenschap van het Dominicanenklooster.

In deze katern gaan we nader in op de mogelijkheden die de kloosters hadden om hun eigen inwoners en anderen te begraven en te zorgen voor hun zielenheil.

Overeenkomsten met de parochiekerk

Voor de misvieringen en andere diensten, waaronder ook de begrafenissen en memoriediensten, moesten de meeste kloosters toestemming hebben van de pastoors van de parochies waarin de instellingen gevestigd waren. Zij hadden immers de zielzorg in hun parochie, in principe ook voor de kloosters. Gekoppeld daaraan was daar ook het recht op de daaruit voortvloeiende inkomsten. Daarmee werd voorzien in het eigen onderhoud en dat van de 'assistenten', zoals de dienstdoende priesters, kosters, klokkenluiders en grafdelvers.

We zien dan ook dat er tussen de pastoors en de kloosters in hun parochie akten werden opgemaakt waarin afspraken werden vastgelegd en betaalregelingen werden getroffen. Na het opmaken van de akten volgde de bevestiging door de bisschop.

Voor verschillende kloosters en soortgelijke instellingen in Haarlem waren dergelijke overeenkomsten niet nodig. Dat gold voor de begijnen die een eigen parochie kregen.⁶ Van de Jansorde hadden alle kloosters het recht op een eigen kerk, begraafrecht en de bijbehorende privileges, zonder iets schuldig te zijn aan de parochiegeestelijkheid. Ook het Haarlemse Jansklooster was dus vrijgesteld van verplichtingen jegens de Bavokerk.⁷ Het fraterhuis van Hugo Goudsmit had geen eigen kerk. Het klooster van de Lazaristen bestond slechts drie jaar (1307-1310) en in die periode is geen regeling tot stand gekomen. Van de andere religieuze instellingen in de parochie van Haarlem zijn de regelingen nog bekend.⁸

⁶ Koorn, *Begijnhoven in Holland en Zeeland* (1981), p. 124-125 (vormen van autonomie) en 135-137 (situatie in Haarlem).

⁷ De Jansorde viel rechtstreeks onder de paus en lagere kerkelijke overheden hadden nauwelijks bemoeienis met deinstellingen van deze orde, zie de website *Janskerk Haarlem 700 jaar onder Organisatie*.

⁸ De contracten zijn in transcriptie gepubliceerd, zie Allan, *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem*, deel 2 (1874), p. 249-668, en voor de Cisterciënzers in Heemstede, Allan, deel 2, p. 202-209, speciaal p. 205. Zie ook Van Heussen en Van Rijn, *Kerkelijke Historie* (1726), deel 4, p. 48-68 (kloosters in Haarlem) en p. 78-80 (Reguliere kanunniken buiten Haarlem). Zie Van Engen, *De derde orde van Sint-Franciscus* (2006), over de oorkonden die werden opgemaakt tussen kloosters van de derde orde in het algemeen, p. 235-244, waarin in de overzichten twee kloosters in Haarlem worden genoemd, het Zijlklooster en het Michielsklooster. Zie ook voor verwijzingen naar archiefstukken het [Monasticon Trajectense](#): Haarlem, voor de kloosters van de derde orde van Sint-Franciscus.

Regelingen tussen de kloosters en de parochiekerk.

Stichting / eerste vermelding	Regeling met de parochie + clausuur (niet per se gelijktijdig)	Klooster
1249	1459, 3 september; (bevestiging) 21 december 1475	Karmelieten (m)
1287	1477, 8 september	Dominicanen (m)
1372, 19 september (eerste vermelding)	1403, 8 september; met clausuur: 3 april 1408	Zijklooster (aanvankelijk derde orde) (vr)
1395, vóór	1446, 18 mei (met clausuur)	Catharinaklooster (derde orde) (vr)
1400, vóór	1451, 25 mei	Ursulaklooster (derde orde) (vr)
1400, vóór	1468	Ceciliaklooster (derde orde) (vr)
1405, 4 december	1407, 13 september; (bevestigingen) 6 september 1422 en 3 september 1448	Regulieren in de Waard (m)
1414, waarschijnlijk	1446	Klooster derde orde; 1479: regel Augustinus; 1484: Norbertijnen (m)
1415 (eerste vermelding)	1416, 14 augustus; met clausuur	Michielsklooster (derde orde) (vr)
1440 (eerste vermelding)	1468, 10 april	Mariaklooster (derde orde) (vr)
1446, vóór	1446, 18 mei; (bevestiging, uitbreiding en clausuur) 20 januari 1449 door bisschop Rudolf van Diepholt	Margrietklooster (derde orde) (vr)
1453, 22 maart	1459, 18 oktober; (bevestiging) 1475	Franciscanen (m)
1454, 25 mei (eerste vermelding)	1454, 25 mei; (bevestigingen) 19 maart 1471 en 31 oktober 1543	Claraklooster (derde orde) (vr)
1455	1457	Cisterciënzers (m)
1465, 9 februari	1465, 9 februari	Karmelietessen (vr)
1471	1471, regeling gelijk bij stichting	Clarissen (vr)
1474 (eerste vermelding)	1475, 4 augustus	Magdalenaklooster (derde orde) (vr)
1485, in / vóór	1485, 14 januari (naar de Franse wijze) ⁹	Annaklooster (derde orde) (vr)
1490, 20 oktober	1493, 13 juni	Augustijner heremieten (m)
1496, 23 juli, vóór	1496, 23 juli	Cellebroeders (m)

De inhoud van de regelingen

Wat vanzelf sprak en wat niet

De akten komen wat betreft de inhoud deels op hetzelfde neer, maar er zijn ook bepalingen die onderling verschillen of slechts in één of enkele akten voorkomen. Van sommige kloosters zijn meerdere akten bekend, waarbij in de nieuwste akte wat in een voorgaande akte staat, wordt bevestigd, aangevuld of veranderd. Dit geldt met name voor de financiële regelingen (zoals bij de Franciscanen).

⁹ Zie voor de akte, Allan, *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem*, deel 2 (1874), p. 494-495. De jaarstijl 'naar de Franse wijze' is hetzelfde als de [Paasstijl](#), de regeling waarbij het nieuwe jaar met Pasen begon. Het jaartal zou dus in onze (huidige) nieuwjaarstijl 1486 zijn.

Voor bijvoorbeeld de Karmelieten en de Dominicanen was het hebben van een eigen kerk en begraafplaats, en het verrichten van de diensten vanzelfsprekend.¹⁰ Er werden simpelweg betaalregelingen getroffen voor het mogen verrichten van de liturgische handelingen.

Dit gold niet voor de kloosters van de derde orde. In de akten voor deze kloosters wordt expliciet toestemming gegeven een kerk te gebruiken of te laten bouwen en een eigen biechtvader te kiezen die er de liturgische diensten kan verrichten. De pastoor moest daarvoor wel betaald worden.

Figuur 4 – Toediening van de laatste sacramenten. Het bedienen van de stervenden van het klooster was toegestaan aan de biechtvader. Bladzijde uit *Vanden seven sacramenten*, uitgegeven door Gerard Leeu, Gouda, 1484 – Noord-Hollands Archief, Haarlem.

Voor het Michielsklooster staat in de akte van 1416, waarin de bisschop toestemming geeft voor het besluiten van de zusters, dat toestemming wordt gegeven om missen en andere diensten 'te laten lezen, of met noten te zingen'. Preken lijkt in een aantal gevallen een vanzelfsprekendheid, maar soms wordt de toestemming ervoor genoemd, zoals in de akte van het Michielsklooster.

De biechtvader van een klooster mag de heilige mis opdragen (het sacrament van de eucharistie) en andere sacramenten toedienen,¹¹ maar het gaat daarbij alleen om de

¹⁰ Wolfs, *Middeleeuwse dominicanenkloosters in Nederland* (1984), p. 67-68.

¹¹ Zie voor de sacramenten de katern *Zondeval en verlossing*.

sacramenten 'die nodig zijn voor de zusters en de biechtvader', zo wordt vermeld in de regeling met het Claraklooster. In de regeling met het Annaklooster worden deze 'nodige' sacramenten gespecificeerd: het zijn de biecht en het oliesel. Het dopen van kinderen mag bijvoorbeeld niet. Ook wordt vermeld dat de biechtvader geen sacramenten buiten het klooster mag toedienen.

Toestemming voor een klokkentoren en klok

Figuur 5 – Kaart van Haarlem voor het jaar 1572 (zuiden boven) met kloosters, kerken, gasthuizen, torens en poorten vanuit het zuiden, gemaakt door H. van Zutphen (koster van de Grote Kerk aldaar) in 1850 op basis van oudere bronnen. Uit de kaart blijkt dat de stad flink wat kerken en kloosters had met torens — [Noord-Hollands Archief, Haarlem](#), zie voor nadere informatie ook website *Janskerk Haarlem 700 jaar*, onder *Stad van kloosters*.

Soms wordt er ook toestemming voor een klokkentoren en een klok genoemd. Het bezit van een klok is een duidelijk teken dat de diensten ook toegankelijk waren voor gelovigen van buitenaf: mensen konden door het klokgelui horen dat het tijd was om naar de kerk te gaan in het klooster van hun keuze. NB De klok in de toren was niet de bel waarmee de kloosterlingen samengeroepen werden voor hun eigen religieuze vieringen zoals de getijden.¹²

¹² Kuys, *Kerkelijke organisatie*, p. 81 over de luidklok van gasthuizen waarvoor toestemming vereist was van de pastoor van de parochie waarbinnen het gasthuis gelegen was. In het archief van het tertiariissenklooster in Purmerend wordt de luidklok ook vermeld als teken voor

Wie op zon- en feestdagen door de stad Haarlem liep, zal dan ook van alle kanten klockgelui hebben gehoord: behalve de kloosters waarvoor de toestemming vermeld staat, waren er ook kloosters, zoals het Jansklooster, waarvoor het hebben van een toren en klok vanzelf sprak.

In de akte van de Cellebroeders staat, behalve de toestemming voor de klok, ten overvloede ook nog eens vermeld dat de mis 'met open deuren' gelezen mag worden.

De parochiegeestelijkheid wilde echter wel vermijden, zo blijkt, dat de Bavokerk minder volk trok door de activiteiten in de kloosters. Daarom mocht men in een aantal vrouwenkloosters niet zingen, preken, etc. als er diensten in de parochiekerk gaande waren. Uitzonderingen op dit punt waren sommige hoogtijdagen, de feestdag van de patroonheilige van het klooster, de dag van hun kerkwijding en als er kloosterlingen professie deden, dus als ze voorgoed intraden in het klooster.¹³ De Cellebroeders mochten soms voor het volk preken, maar niet op de hoogtijdagen en niet als er in de parochiekerk werd gepreekt. De broeders van het klooster Antonisboomgaard mochten 'collaties' (gesprekken met vermaningen) houden waarnaar de gelovigen mochten komen luisteren, maar niet tijdens vieringen in de Bavokerk.

Begraven in kloosters

Voor het mogen begraven van mensen van buitenaf blijken ook verschillende regels geweest te zijn. Bij de Cellebroeders mochten alleen de eigen kloosterlingen worden begraven. Voor de besloten vrouwenkloosters lijkt dit, nadat tot de besluiting was overgegaan, alleen te hebben gegolden voor de zusters en andere inwoners (proveniers, personen die tegen betaling verzorging genoten in het klooster), ook een beperkte groep dus. Of dit in de praktijk zo werkte, is echter de vraag. Voor besloten

niet-bewoners van het klooster. Met dank aan Koen Goudriaan voor deze mededelingen. Dit blijkt ook af te leiden uit een opmerking van Gonnet over de toestemming voor een klokhuis en klok. Hij merkt op dat het Ceciliaklooster al een klok had om de zusters zelf samen te roepen, Gonnet, 'Het St. Cecilia-Klooster' (1891), p. 386.

¹³ Zie Gonnet, 'De Commanderie van St. Jan', in Allan, *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem*, deel 2 (1874). Gonnet geeft in zijn transcriptie van de desbetreffende akten soms 'Kerstmis' aan, zoals bij het Margrietklooster, p. 482, het Maria Magdalenaklooster, p. 491. Gezien de andere feesten die genoemd worden, van de patroonheilige en van de inkleding van de zusters kan het niet anders dan om het 'kermisfeest' gaan, het feest van de kerkwijding, en niet om het Kerstfeest van 25 december. Bij het Annaklooster staat de term 'kerkwijding', p. 494, hetgeen kennelijk niet tot een misverstand kon leiden. NB In Van Heussen en Van Rijn, *Kerkelijke Historie* (met de vertalingen uit het Latijn door Van Rijn) van 1726 staat 'kermisdagen' of 'kerkwijdingen'. In beide gevallen gaat het om de dagen waarop de wijding van de kerk werd herdacht, zie onder andere p. 64 (Claraklooster), p. 66 (Catharinaklooster) en p. 66 (Annaklooster).

kloosters elders zijn er aanwijzingen dat men – in bijzondere gevallen? – wel degelijk leken van buitenaf mocht begraven.¹⁴

Voor de andere kloosters wordt toestemming voor het begraven van personen van buitenaf genoemd. Er wordt ofwel in het algemeen gesproken van ‘iemand anders’ of ‘anderen’ (onder andere in het Claraklooster) ofwel van ‘parochianen’. In een aantal overeenkomsten wordt het toestemming vragen voor het begraven van minderjarigen apart genoemd, waarschijnlijk vanwege de hoge kindersterfte.

Wat de betalingen betreft lijkt er in het algemeen voor elk vrouwenklooster een jaarlijks bedrag te zijn vastgesteld voor het hebben van een biechtvader en het door hem laten verrichten van diensten. Uit een aantal akten blijkt dat daarbovenop betaald moet worden voor de begrafenis, zowel van de eigen kloosterlingen en andere inwoners als voor personen van buitenaf. Soms gaat het om jaarlijkse vaste bedragen, in andere gevallen moet, al dan niet daarnaast, per keer worden betaald.

De (familie van de) overledenen die in de kloosters begraven werden, waren zowel het klooster als de parochiekerk een vergoeding schuldig. Uit sommige regelingen kan worden afgeleid dat de betalingen aan de pastoor via het klooster voldaan werden.

De betalingen voor klok en graf

De kerkmeestersrekeningen van de Bavokerk zijn een rijke bron van informatie voor de begraafplaatsen van de overledenen. Ze vermelden de betalingen die werden gedaan voor het luiden van de klokken (van de Bavokerk dus) en het openen van de graven in de Bavokerk en op het kerkhof. Deze betalingen staan in het deel dat met de ‘boeken van klok en graf’ wordt aangeduid.¹⁵

Deze rekeningen van klok en graf zijn niet allemaal op dezelfde manier opgezet. De kerkmeesters werden slechts voor een beperkte periode aangesteld en nieuwe functionarissen kozen soms voor een andere opzet.¹⁶ Het overzicht uit het jaar 1505 (zie afbeelding) geeft echter een goede indruk van wat er zoal te vinden was, compleet met het aantal bladen (bedoeld wordt zowel voor als achterzijde) dat de verschillende soorten posten in beslag nemen. In de aangegeven volgorde vinden we:

¹⁴ Zie de katern *Kloosterleven*, onder De praktijk en achtergronden van de keuzes voor veranderingen.

¹⁵ Zie over de toren van de Bavokerk, Von der Dunk, *Haarlem als Hollands Jeruzalem* (2016). Speciaal over het klokhuis, Allan, *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem*, deel 2 (1874), p. 163-174 en Von der Dunk, hiervóór, p. 19-20 (met literatuurverwijzingen). Het klokhuis was bedoeld als tijdelijke voorziening, totdat de westtoren, boven de grote ingang van de kerk, voltooid zou zijn. Deze is echter nooit gebouwd.

¹⁶ Bij sommige perioden staan de betalingen voor het in orde maken van het graf en het luiden van de klokken samen met schenkingen bij testament, in andere jaren zijn de betalingen voor klok en graf gescheiden van deze schenkingen.

- de namen van de verantwoordelijke kerkmeesters
- de bedragen die betaald moeten worden voor de verschillende klokken: de Salvatorklok kostte dertig stuivers, de Bavoklok twintig en de Mariaklok tien. De andere klokken zijn gratis
- de betalingen van het 'opdoen [openen, delven] van de graven'. Voor een 'oud mens' (waarschijnlijk een volwassene) moeten twintig stuivers worden betaald en voor een kind slechts tien
- de kosten voor het kopen van een graf.

Figuur 6 – De [vieringtoren](#) van de Grote Kerk of Sint-Bavokerk te Haarlem werd gebouwd in 1518-1520. Foto uit 2008 – Wikimedia Commons.

Dan volgen de schenkingen, de bedden (de opbrengsten uit collecten), de wedden (de bezoldigingen), de betalingen voor klok en graf, en een aantal andere inkomsten.

Figuur 7 – Voor het luiden van de begrafenis klokken heeft men vanaf 1479 tot 1804 de klokken gebruikt in het [klokhuis](#), een grote houten, losstaande toren die achter het koor van de kerk stond. Tekening door Herman Petrus Schouten uit 1804 – [Noord-Hollands Archief, Haarlem](#).

De gratis klokken, onmiddellijk vermeld achter de drie met naam genoemde klokken, waren bedoeld voor mensen die niet voor de grote klokken konden betalen. Ze worden 'buurklokken' genoemd. Het is een teken dat in Haarlem de buurt, met de burens, belangrijk was voor mensen.¹⁷ Het luiden van de klokken was in de middeleeuwen gebruikelijk, niet alleen om het volk naar de begrafenis te manen, maar vooral (?) om de ziel van de overledene te beschermen tegen demonen.¹⁸

¹⁷ Zie voor de rol van de buurt in Utrecht, Bogaers, *Aards, betrokken en zelfbewust* (2008), p. 64-114.

¹⁸ Zie Hirsch voor een meer uitgebreide bespreking hiervan en van de houding van de levenden ten aanzien van de zielen van de overledenen, *Doodenritueel* (1921), p. 52-54.

kerckmeesters	gheyt die vister arvaen wouter z dwet willem z heizerstmit	pieter va becastern im lou
	cluen van die clocke	
14 saluator		xxx stuurers
14 bano		xx stuurers
14 mari		x stuurers
14 alle die ander clocke zonder dese drie vorse die mach een yeghelic luyen om niet en syene ghe noemt die buer clocke top doen van die grauen		
14 dat op dren van een oud menschen graf is		xx stuurers
14 een op doen van een finter graf is		x stuurers
14 die een graf loept is den 14 guld 14 een legher sted loept is 14 m ruse		
14 die stenden een blat		1 galden
14 die bed in blat		
14 die wedden in blat		
14 clock en graf 2 bladen		
14 wyn broet en was en oly vi bladen		
14 alre hande perzelen 20 bladen		
14 van theylighe graf ii bladen		
14 van die reliquien am bladen		
14 van die rommeling te drape in bladen		
14 va dat i die list comt en i die bloken i blat		

Figuur 8 – Kerkmeestersrekeningen met informatie over de prijzen van de klokken en de graven, en daaronder de inhoud van de rekeningen met het aantal bladen, uit het jaar 1505, fol. 1r – Noord-Hollands Archief, Haarlem.

Om enige indruk te geven van het aantal malen dat een overledene niet begraven werd in de parochiekerk van Sint-Bavo, maar in een klooster, waarvoor dus alleen de grote klokken geluid moesten worden, is voor de periode van 1500 tot en met 1509 een opsomming gemaakt.

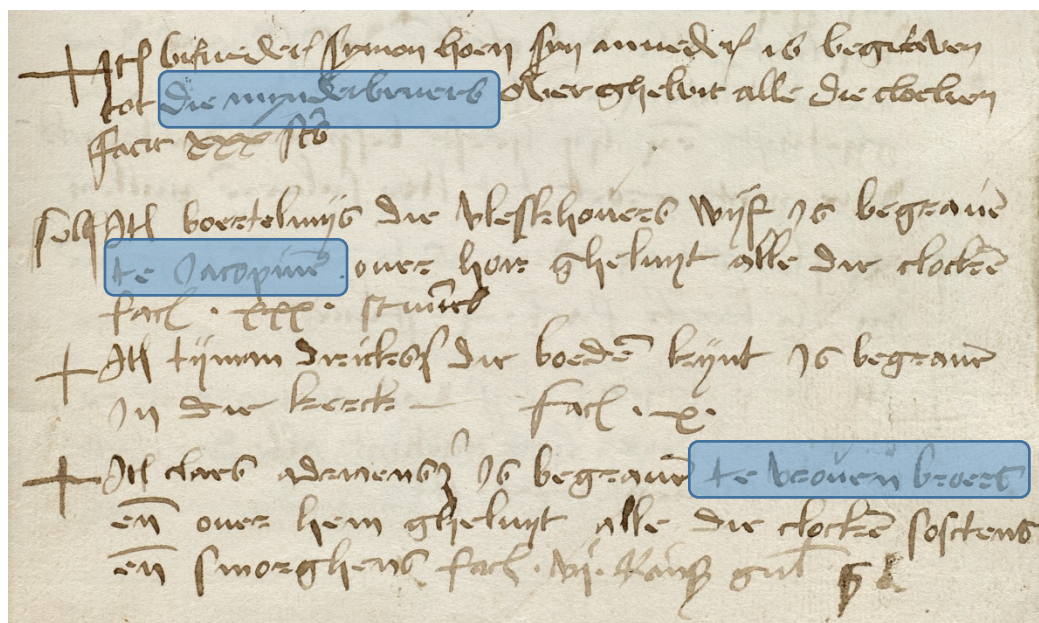
Of we hierdoor een volledig overzicht hebben voor de genoemde jaren is niet duidelijk. Op de eerste plaats kan men ervoor gekozen hebben helemaal geen klokken te laten luiden door de Bavokerk, maar dat lijkt niet waarschijnlijk. Voor wie kon betalen voor een graf in een klooster, zal vermoedelijk ook geld zijn uitgegeven voor de

klokken. Op de tweede plaats kunnen de buurklokken, de gratis klokken dus, geluid zijn en dan kwam er geen vermelding in de rekeningen van de kerkmeesters.

Vermeldingen in de boeken van klok en graf, 1500-1509

- Augustijner heremieten: 1
- Begijnhof: 4
- Dominicanen: 36
- Franciscanen: 28
- Jansklooster: 4
- Karmelieten: 17
- Margrietklooster: 1
- Michielsklooster: 5
- Zijklooster: 1

Van de vier kloosters van de bedelorden (gecursiveerd) springen er drie qua aantal uit in deze periode. De Augustijner heremieten worden maar één keer genoemd. Zonder nader onderzoek is echter niet te zeggen hoe representatief dit is voor de gehele bestaansperiode van elk van de kloosters.¹⁹

Figuur 9 – Uitsnede van fol. 37r uit de boeken van klok en graf van de Bavokerk uit het jaar 1509 met drie vermeldingen van beluidingen voor overledenen die niet in de parochiekerk begraven werden – Noord-Hollands Archief, Haarlem.

¹⁹ Vanaf 1496 werden er geen nieuwe kloosters meer gesticht in Haarlem, dus voor de gekozen jaren zijn alle kloosters (die een regeling hadden) meegenomen. De keuze van de tien jaren is echter geheel willekeurig. Voor een goed beeld van de aantallen malen dat er begravenissen plaatsvonden in en buiten de parochiekerk is een uitgebreider onderzoek nodig, over een groter aantal jaren, met het totale aantal overlijdens, nadere specificaties (duur van het luiden van de klokken, welke klokken, etc.). Epidemieën, maar ook veel ziekte in een bepaald klooster en ouderdom van de inwoners kunnen ook een rol spelen. Interessant is bijvoorbeeld dat er in 1503 veel mensen overleden, maar dat er slechts vijf buiten de parochiekerk zijn begraven.

De eerste vermelding op deze uitsnede van een pagina betreft een begrafenis bij de minderbroeders (Franciscanen), de tweede bij de Jacobijnen (Dominicanen) en de vierde bij de vrouwenbroeders (Karmelieten). De derde vermelding gaat om een kind dat werd begraven in de Bavokerk zelf.

Het tijdstip van de regelingen

Opvallend late regelingen

Met het tijdstip van de regelingen met de pastoor van de parochie van Sint-Bavo is iets opvallends aan de hand. Ze stammen voor zover nu bekend allemaal uit de vijftiende eeuw, terwijl er al twee kloosters in de dertiende en vier kloosters in de veertiende eeuw waren gesticht.

In totaal zijn er slechts onder vier pastoors regelingen getroffen. Gedeeltelijk was dat een inhaalslag voor kloosters die al lange tijd bestonden.

Overzicht van pastoors die regelingen troffen en van de aard van de regelingen

Gerrit van IJsselstein, in 1403 en 1407 door: twee kloosters

- Maria Visitatie (reguliere kanunniken) (1405)²⁰: ontvangen sacramenten inwoners, kostgangers en gasten, begraafrecht en bij latere herzieningen soepeler regelingen begraafrecht
- Zijklooster (1372): eigen kapel en biechtvader en begraafrecht (voor nonnen en inwoners)

Dirk van Wassenaar²¹, tussen 1416 en 1465: tien kloosters

- Karmelieten (1249): begraafrecht kloosterlingen en parochianen²²
- Catharinaklooster (vóór 1395): toestemming voor kerk, kerkhof en biechtvader en begraafrecht zusters, biechtvaders en leken
- Ursulaklooster (vóór 1400): eigen kapel en biechtvader en begraafrecht eigen inwoners en leken
- Antonisboomgaard derde orde (1414 waarschijnlijk) (later reguliere kanunniken en daarna Norbertijnen): eigen kerk, kerkhof, klokhuis en klok, begraafrecht eigen broeders, kostgangers en leken
- Michielsklooster (1415): eigen kapel en biechtvader en begraafrecht (voor nonnen en andere inwoners)
- Margrietklooster (vóór 1446): eigen kerk, biechtvader en begraafrecht inwoners en anderen; na besluiting in 1449 niets meer over leken, wel begraafrecht zusters en langdurige kostgangers
- Minderbroeders (1453): kerk, kerkhof, klokhuis en klok, begraafrecht kloosterlingen en leken

²⁰ De jaartallen tussen haakjes zijn de jaren van de stichting of de eerste vermelding.

²¹ Bij figuur 10: Van Bueren en Wüstefeld, *Leven na de dood* (1999), p. 215-216.

²² Mogelijk konden er ook personen van buitenaf worden begraven, de regeling lijkt dat niet uit te sluiten.

- Claraklooster (1454): eigen kerk, kerkhof en biechtvader en begraafrecht voor inwoners en anderen
- Cisterciënzers (1455): eigen kerk, kerkhof, klokhuis met klok, liturgische vieringen en begraafrecht kloosterlingen, huisgenoten en 'zusters'²³
- Karmelietessen (1465): gebruik van al bestaande kapel en biechtvader en begraafrecht zusters, werknemers en personen van buitenaf
- En één bevestiging

Johan van Rozenbosch tussen 1468 en 1477: vijf kloosters

- Dominicanen (in of vóór 1287): eigen kerk, liturgische diensten en begraafrecht kloosterlingen en parochianen
- Ceciliaklooster (in of vóór 1418): kerk, kerkhof, biechtvader, zoals in het Margrietklooster, zie hierboven
- Mariaklooster (1440): eigen kerk, kerkhof, klokhuis en klok, biechtvader en begraafrecht eigen inwoners en anderen
- Clarissenklooster (1471): er zijn enkele problemen over de parochiale rechten²⁴
- Maria Magdalenaklooster (1474): eigen kerk, kerkhof, biechtvader en begraafrecht voor zusters, biechtvaders en personen van buitenaf
- En drie bevestigingen en/of aanpassingen

Nicolaas de Ruiter tussen 1485 en 1496: drie kloosters

- Annaklooster (in of vóór 1485): eigen kerk, kerkhof, klokhuis met klok, biechtvader en begraafrecht zusters, biechtvaders en personen van buitenaf
- Augustijner heremieten (1490): eigen kerk, begraafrecht eigen broeders en anderen
- Cellebroedersklooster (1496): eigen kerk, klokhuis met klok, biechtvader en begraafrecht voor eigen broeders

Alleen bij de drie laatst gestichte instellingen – het Annaklooster, en die van de Augustijner heremieten en de Cellebroeders – vond de regeling al bij de stichting of binnen enkele jaren daarna plaats. Bij de overige kloosters valt op dat sommige akten pas enkele tientallen jaren na de stichting (of eerste vermelding) werden opgemaakt. In het geval van het Dominicanen- en het Karmelietenklooster gebeurde dat zelfs eeuwen later.

²³ Wat hier met 'zusters' wordt bedoeld is niet duidelijk. Het ging om een mannenklooster.

²⁴ Gonnet, 'De Commanderie van St. Jan' (deel 2, 1874, p. 471-473) verwacht in navolging van Van Heussen en Van Rijn, *Kerkelijke Historie* (deel 4, 1726, p. 64) het Clarissenklooster met het Claraklooster, zie over problemen met de parochiekerk voor de Clarissen, Roest, 'De Clarissen in de Noordelijke Nederlanden' (2008), p. 50-51.

Figuur 10 – Dirk van Wassenaar (circa 1400-1465) was behalve pastoor van de Bavokerk in Haarlem ook proost (voorzitter van de kanunniken) van de kapittelkerk van Sint-Jan in Utrecht. Daarom fungeerde een onderpastoor in Haarlem als zijn vervanger. Dit gebeurde vaker.

Bij figuur 10:

Van Heer Dirk bevinden zich nog zijn grafmonument en epitaaf in de Utrechtse Janskerk, maar er bestaat ook een tekening van wat waarschijnlijk zijn memorietafel is geweest. Waar deze Kruisiging zich bevond, is niet bekend. Er zijn echter twee aanknopingspunten. Achter de knielende geestelijke staat links mogelijk Antonius, de beschermheilige van de adel en van de kapel die de adellijke Heer Dirk in de Janskerk in Utrecht stichtte. Naast deze heilige staat de heilige Bavo met het gebruikelijke zwaard en de valk in de handen. Als dit klopt dan zijn drie beschermheiligen afgebeeld van de instellingen waaraan Heer Dirk verbonden was. Johannes de Evangelist werd namelijk standaard afgebeeld in voorstellingen met een Kruisiging. In dit geval knielt hij naast de in zwijm gevallen Maria. De Utrechtse Janskerk en de Haarlemse Bavokerk zijn dus allebei goede mogelijkheden voor de oorspronkelijke verblijfplaats van de memorievoorstelling – tekening uit de *Corte Genealogie* van D.J.H[agens] voltooid in 1660, Hoge Raad van Adel, Den Haag.²⁵

²⁵ De Janskerk was zowel aan Johannes de Doper als aan Johannes de Evangelist gewijd, zie Van Bueren en Wüstefeld, *Leven na de dood* (1999), p. 215-216.

Verklaringen voor de late stichtingen

Verklaringen voor de late stichtingen of, beter gezegd, mogelijke verklaringen zijn er genoeg:

Er kunnen op de eerste plaats akten verloren zijn gegaan, maar dat zou onderzoekers waarschijnlijk toch zijn opgevallen. Het was namelijk gebruikelijk dat in latere akten wordt gerefereerd aan wat er in eerdere akten stond om vervolgens op te merken dat vorige regelingen vervallen zijn.

Een tweede mogelijkheid is dat er kloosters zijn geweest waarvan de inwoners naar de parochiekerk moesten voor hun diensten vóórdat de regeling werd getroffen. Dit gebeurde in elk geval lange tijd in het Utrechtse Nicolaasklooster, een vrouwenklooster van de derde orde. De vrouwen gingen naar de Nicolaaskerk, pal naast het klooster. Ze kregen daarom, om zo min mogelijk contact met de buitenwereld te krijgen, de beschikking over de westelijke galerij van de kerk.²⁶ In Haarlem lagen echter niet alle kloosters zo dicht bij de parochiekerk, zie de website *Janskerk Haarlem 700 jaar*, onder *Kloosters in Haarlem*.

Het was op de derde plaats mogelijk dat er ongeschreven regels waren voor een aantal kloosters. Er zijn namelijk aanwijzingen dat er wel degelijk kerken waren waar missen opgedragen werden, terwijl de regeling pas later werd opgesteld.²⁷ Zo werd in 1381 werd een memoriedienst gesticht in het Zijklooster, terwijl de eerste regeling met de pastoor werd opgemaakt in 1403. In 1440 werd een wekelijkse mis in het Mariaklooster gesticht, terwijl aan dit klooster pas in de regeling van 1468 toestemming werd gegeven voor een kapel.²⁸

Het is bijna niet denkbaar dat dit soort memoriestichtingen in deze kloosters clandestien plaatsvonden, omdat dat zou betekenen dat ook de stichters, die voor de diensten betaalden, hiermee akkoord zouden zijn gegaan. Er zijn integendeel allerlei aanwijzingen dat men wilde dat verplichtingen nauwkeurig werden nagekomen. Zie in verband hiermee de katern *Casussen bij gedenken* over maatregelen die werden genomen om dit te garanderen. Onzekerheden en problemen werden zoveel mogelijk uitgesloten.

Van het Karmelietenklooster is een akte bekend uit 1459 die het bestaan daarvan lijkt te bevestigen. Er staat namelijk dat de lijken van de parochianen die in het klooster begraven zouden worden ‘naar ouder gewoonte’ eerst voor de begrafenisdienst naar de parochiekerk moesten worden gebracht. Omdat dat veel ongemak en verdriet gaf, wordt dit nu veranderd en hoeft er geen dienst meer in de parochiekerk plaats te vinden. De opmerking wijst eerder op een ongeschreven regel, een oude gewoonte,

²⁶ Biemans en Van Bueren, ‘A veritable treasure trove’ (2005), p. 250.

²⁷ Ook Van Engen wijst op deze mogelijkheid, *De derde orde van Sint-Franciscus* (2006), p. 239.

²⁸ Zie in het *Monasticon Trajectense* (<http://www2.let.vu.nl/oz/monasticon/index.php>, via zoeken op Haarlem): [Zijklooster](#) en [Mariaklooster](#).

dan op het bestaan van een oudere akte, ook al omdat verwijzingen naar zo'n akte ontbreken.²⁹

Ging het lange tijd goed met de ongeschreven regels, maar werd het groeiende aantal kloosters reden voor de parochiegeestelijkheid om de zaak zwart op wit te laten zetten?³⁰ Dat zou veel verklaren. Of hielden sommige kloosters zich niet voldoende aan de mondelinge afspraken? Ook voor deze verklaring zijn enkele aanwijzingen te vinden.

In een aantal akten staat namelijk heel precies aangegeven wie, wanneer, wat moeten betalen. Voor een begrafenis bij de Augustijner heremieten moet voorafgaand aan de begrafenis aan de pastoor betaald worden; gebeurt dat niet dan moeten de kloosterlingen er zelf voor opdraaien. De Karmelieten moeten weigeren de begrafenis te verrichten indien de erfgenamen van de overledene niet vooraf hebben betaald.

Nou is dit nog op te vatten als een strenge regel van een pastoor die geen tijd wilde verdoen met het manen van schuldenaars, maar in sommige gevallen wordt er openlijk wantrouwen verwoord. Onder andere de Reguliere kanunniken worden in hun akte van 1422 gewaarschuwd dat 'alle list en bedrog buitengesloten moet worden'. In de regeling van de Augustijner heremieten uit 1493 staat een soortgelijke opmerking en in die van de Franciscanen uit 1459 staat letterlijk dat er 'zonder eenige tegensprekinge of uytvlugt' betaald moet worden. Opmerkingen hieromtrent ontbreken in de regelingen met de vrouwenkloosters.

Mogelijk ging het om combinaties van de verschillende verklaringen die we hier opsomden.

Consequenties voor de bouw van de kloosters

Als we op de regelingen met de parochiegeestelijkheid afgaan dan kon in elk geval in een flink aantal kloosters personen van buitenaf de diensten in de kerk bijwonen en er begraven worden. Dat kan ook hebben gegolden voor besloten kloosters en voor minder strenge kloosters waar men toch het contact met buitenstaanders liever meed. Dat betekende dat er in deze kloosters een aparte ruimte moet zijn geweest die de zusters in staat stelde ongezien de diensten bij te wonen. Waarschijnlijk was er

²⁹ Zie Allan, *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem*, deel 2 (1874), p. 409.

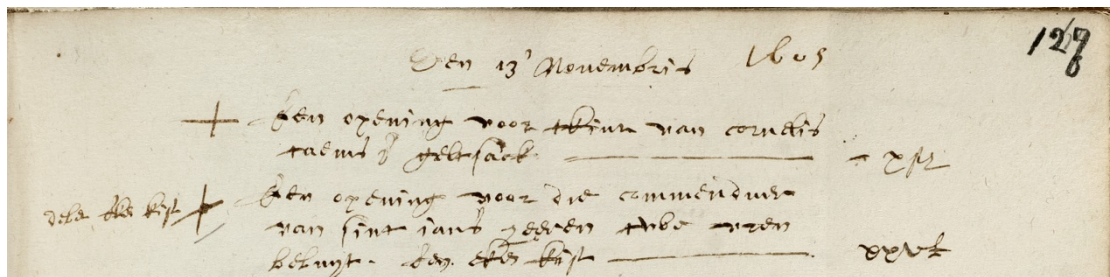
³⁰ Pastoors werden in de vijftiende eeuw in toenemende mate afhankelijk van onregelmatige inkomsten, zoals collectes en betalingen voor de toediening van sacramenten, begrafenissen e.d. De vaste inkomsten uit grond werden relatief minder belangrijk en het grondbezit groeide ook niet meer, want de parochianen schonken liever aan kloosters. Daarom probeerden pastoors te voorkomen dat parochianen kloosterkerken bezochten of zich daar lieten begraven. Met name de bedelorden waren zware concurrenten voor de traditionele parochiekerken. Vriendelijk mededeling van Jan Kuys. De Weijert-Gutman noemt ook de populariteit van de Kartouizerkloosters als begraafplaats, De Weijert-Gutman, *Schenken, begraven, gedenken* (2015), p. 1-2. Zijn verdere betoog is daar een illustratie van.

daarom een 'nonnengalerij' in de kerk, een extra verdieping over (een deel van) het schip van de kerk die hen goed zicht gaf op de diensten in het koor van de kerk, zie de katern *Kloosterleven*.

Tot slot. De Reformatie en het verdwijnen van de kloosters

In 1581 werden de kloosters in Haarlem officieel opgeheven en de goederen geconfisqueerd. Veel kloosterlingen waren al lang voor die tijd uit de stad vertrokken, en een aantal kloosters was verwoest.³¹

Memoriediensten zoals de jaargetijden, missen die op een vaste dag in het jaar tot het einde der tijden opgedragen moesten worden voor de overledenen, waren waarschijnlijk niet meer mogelijk, tenzij men in enkele kapellen of speciaal ingerichte kamers van kloosters dit soort diensten bleef verrichten. De stad had namelijk wel het recht de kloosters op te heffen, maar aan de kloosterlingen moest onderdak geboden worden, evenals alimentatie. Daarom bleef na 1481 van een aantal kloosters een deel van de gebouwen nog een tijdlang beschikbaar voor de kloosterlingen.³²

Figuur 11 – Uitsnede uit bladzijde 127 van de boeken van klok en graf van de Bavokerk uit het jaar 1605, onder 13 november, met de vermelding dat voor commandeur Timan van Wou een graf geopend werd en dat er twee uur voor hem werd geluid – Noord-Hollands Archief, Haarlem.

In de kerken die waren toegekend aan de gereformeerden, zoals de Janskerk in 1587 was het begraven van katholieken in principe nog wel mogelijk, want ook die moesten natuurlijk een graf hebben. In hoeverre hiervan gebruik werd gemaakt, zou nader onderzocht moeten worden. We weten in elk geval dat commandeur Timan van Wou, die in 1605 overleed, niet in de Janskerk begraven werd, zie over Timan van Wou de katernen *Commandeurs* en *Casussen bij gedenken*. Hij kreeg een graf in de Bavokerk.

³¹ Zie de website *Janskerk Haarlem 700 jaar*, onder *Religievrede*.

³² Zie voor de zorg voor de kloosterlingen na de opheffing van de kloosters, Spaans, *Haarlem na de Reformatie* (1989, vooral p. 72-74, en verder via het register; Van Bueren, *Tot lof van Haarlem* (1993), p. 48. Zie voor de betalingen van alimentatie en de huisvesting van de kloosters van de derde orde van Franciscus het [Monasticon Trajectense onder: Haarlem](#).

Figuur 12 – Een begrafenisstoet loopt langs de Sint-Bavokerk. Voorop loopt een man die een bord met het wapenschild van de overledene aan de omstanders toont. Ook op het baarkleed op de kist liggen wapenschilden. Deze prent is gemaakt in de zeventiende eeuw, maar in de middeleeuwen was de herkenbaarheid van de overledene via naam, portret en wapenschild (voor wie dat had) heel belangrijk. Door het noemen van de naam was men aanwezig in [de gemeenschap van de levenden en de doden](#). Prent van Jan van de Velde II, naar een ontwerp van Pieter Saenredam, 1628 – [Noord-Hollands Archief, Haarlem](#).

Katernen bij de website *Janskerk Haarlem 700 jaar*

Deze katern maakt deel uit van een serie katernen bij de website *Janskerk Haarlem 700 jaar. Geliefd en fel bevochten*. Deze website gaat over de Janskerk en het gelijknamige klooster. Het klooster werd in 1310 gesticht en in 1318 werd de kerk gewijd. Een goede reden om dit te herdenken met een website dus.

De geschiedenis van de kerk en het klooster is ingedeeld in drie lagen. De eerste twee lagen zijn ondergebracht in de website zelf. De eerste laag geeft de lezer een snelle indruk, terwijl in de tweede laag dieper op een aantal zaken wordt ingegaan. Wie meer wil weten, kan de katernen lezen, de derde laag. Ze staan ieder op zich, dus je hoeft ze niet in een vaste volgorde te lezen.

De links zijn te vinden op de homepage en waar van toepassing op de pagina's van de website.

Overzicht van de katernen

Naar het hemels paradijs

- Zondeval en verlossing
- Leven en sterven als christen

Voor God en de mensen

- Kloosterorden. Stichting en doelstellingen
- Kloosterleven. Eenheid in verscheidenheid
- Haarlemse kloosters nader bekeken

- Een eigen kloosterkerk

Het Jansklooster

- Stichting en schenkingen
- Commandeurs van het Jansklooster
- Bronnen van het Jansklooster. Een schat aan informatie

Gedenken en herinneren

- Gedenken, complexer dan je zou denken
- Casussen bij gedenken. Vijf praktijkvoorbeelden
- Legitimatie via opvolgingsreeksen. De functies van portretreeksen
- Feesten en gedenken in augustus, de maand van de kerkwijding

Overzichten van gebruikt onderzoeksmateriaal

De overzichten van het gebruikte onderzoeksmateriaal zijn ingedeeld in

- Archiefstukken, oude boeken en manuscripten
- Afbeeldingen, nadere informatie
- Literatuur en websites

Colofon

Katern behorend bij de website *Janskerk Haarlem 700 jaar*, Noord-Hollands Archief, Haarlem.

© 2018 – Truus van Bueren en Charlotte Dikken.

Vormgeving en productie: Charlotte Dikken in samenwerking met Leen Breure (ScieMedia).